

Zagreb, 2003.
ISBN 953-6213-28-1

Biblioteka
IDEJE

Urednik
Radule Knežević

Slaven Ravlić

SUVREMENE POLITIČKE IDEOLOGIJE

Politička kultura
nakladno-istraživački zavod

ZAGREB 2003

PRISTUP POJMU IDEOLOGIJE

S pojmom ideologije zbiva se svojevrsni paradoks: znanstveno i filozofsko ispitivanje pojma zaplelo se u mrežu onoga što je trebalo ispitati, pa je sam pojam ideologije postao temeljito ideologiziran. Ne samo da se rabi u različitim značenjima, pa se čini da je riječ o mnoštvu fenomena, nego se njegova vrijednosno negativna upotreba toliko proširila da onemogućuje smisleno raspravljanje i analizu. Takva upotreba razumijeva shvaćanje ideologije kao nečega iracionalnog, nasuprot znanosti kao racionalnom sustavu, razumijevanje vlastitoga stajališta kao znanstvenoga a drugih kao ideoloških, te završava idejom o »kraju ideologije« (Freeden, 2000, 6). Ta se pojmovna strategija pojavljuje u dva osnovna oblika: u marksističkom shvaćanju ideologije kao lažne svijesti te u konzervativno liberalnom shvaćanju ideologije kao zatvorenoga, represivnog sustava mišljenja. S jedne strane, ideologija se izjednačava s građanskim mišljenjem (građanskom znanosti i kulturom), kojemu se pripisuje prikrivanje ugnjetavačke i otuđujuće biti građanske zbilje, dok se marksizam prikazuje kao znanost koja istinito objašnjava društvo i njegove zakonitosti. Rascjep znanosti i ideologije ukida se komunističkom revolucijom kao zbiljskim dovršenjem cijele klasne povijesti, kojom se uspostavlja zajednica potpune jednakosti i harmonije, čime politika kao djelatnost regulacije konflikata i upravljanja ljudima nestaje, s njom i ideologija, a umjesto njih se pojavljuje znanstveno upravljanje proizvodnim procesima. S druge strane, pojam ideologije reducira se na »totalitarne ideologije« (komunizam, fašizam) kao zatvorene sustave mišljenja koji imaju ambiciju da dokraja objasne sve ljudsko i netrpeljivi su prema drukčijim gledanjima ili teorijama, te instaliraju neku skupinu (Židove ili kapitaliste) kao neprijatelja (nacije ili čovječanstva) kojega treba uništiti revolucijom. Liberalizam se ne smatra ideologijom nego otvorenim sustavom mišljenja koji se zauzima za slobodu proučavanja i konkurenciju ideja, poštuje znanstvenu objektivnost i ne polaže pravo na posjedovanje monopola istine. Prikazujući neke (ekstremističke) ideologije kao paradigmu ideološkog mišljenja – što podsjeća na tradiciju koja je arhetip religijskog stava i ponašanja našla u inkviziciji, osobnoj izopačenosti papa, surovosti vjerskih ratova i sl. (Geertz, 1964, 51) – zastupnici tog shvaćanja proglasili su ideološku konvergenciju u zapadnim društvima 1950-ih »krajem ideologije« (Bell, 1960), a slom komunizma 1990-ih »krajem povijesti« (Fukuyama, 1990).

U novijim socijalnoznanstvenim razmatranjima ideologija se sve više razumije kao racionalna tvorba, prirodna sastavnica društvenog života i poslje-

dica ljudske racionalnosti (Boudon, 1989, 11). To je shvaćanje povezano s nastojanjem da se zasnue vrijednosno neutralan pojam ideologije, a izrazilo se u dva tipa pojmovnog ispitivanja. S jedne strane, politička ideologija se određuje kao skup ili sustav političkih ideja, institucionalizirani okvir koji okuplja različite ideje i daje im određeno značenje. U tom tipu rasprava ponajprije se ispituje za ideologiju karakteristična unutarnja spojenost ideja, koju možda najplastičnije izražava sintagma *obitelj ideja*, kako je ideologiju definirao John Plamenatz (Plamenatz, 1979, 27). Ideologije se proučavaju kao konceptualne zajednice, specifične konfiguracije ideja i pojmova u kojima su obuhvaćeni pojmovi s jasnim i neosporivim značenjima, koji inače izvan određenih ideoloških grozdova imaju različita i osporiva značenja (Freeden, 1996). S druge strane, vrijednosno neutralni pojam ideologije razvijen je funkcionalnim diferenciranjem ideologije od sustava znanstvene spoznaje, praktičnog promišljanja ili moralnog argumentiranja. Ideologije su simbolički sustavi (Geertz, 1964) ili sustavi reprezentacije (Althusser, 1969) koji ne mogu biti pogrešni zbog nepostojanja kvaliteta svojstvenih znanstvenim teorijama, moralnim učenjima ili praktičnim strategijama jer čine poseban tip kulturne tvorbe koja daje jasno formulirane, vrijednosno nabijene i usmjeravajuće interpretacije svijeta, nužne u doba kad tradicionalne forme usmjeravanja prestaju obavljati tu praktičnu funkciju, pa je, dakle, u njima praktična društvena funkcija važnija od spoznajnoteorijske.

POVIJEST I SUVREMENA ODREĐENJA POJMA

Pojam političke ideologije vezan je uz nastanak moderne demokratske politike, uz njezinu vrijednosnu i interesnu narav. Taj pojam ponajprije obuhvaća iskaze o vrijednostima zajedničkog života, vrednovanje političkih tvorbi i djelovanja prema nekim uvjerenjima ili zamislima o dobrom ili ispravnom stanju s nakanom zasnivanja, mobiliziranja, usmjeravanja, organiziranja i opravdavanja određenih načina ili smjerova djelovanja a anatemiziranja ostalih. Usto, pojam političke ideologije podrazumijeva izražavanje interesa određenih socijalnih aktera (socijalnih grupa, klasa), te nastojanje da se tim interesima osigura prevlast u javnosti i u političkom procesu. Napokon, pojam političke ideologije posve je moderan pojam, njegova povijest počinje tek s Francuskom revolucijom. Izraz ideologija i nazivi većine glavnih političkih ideologija skovani su u to vrijeme, dok su nazivi ostalih ideologija nastali u 20. stoljeću. Štoviše, do 20. stoljeća nije postojala ideološka vladavina ili režim (Furet, 1997, 26). S Francuskom revolucijom počinje, naime, ulazak nižih slojeva u politički život, počinje doba demokracije, u kojoj je interes naroda a ne volja vladara postao ishodište politike, pa se svaki posebni (grupni) interes koji teži zadobivanju političke moći mora predstaviti u formi općeg interesa naroda.

Bliska povezanost pojma ideologije s političkim djelovanjem i političkom moći odredila je njegovu povijest i njegovu pretežno negativnu upotrebu. Pojam se pojavljuje 1796. u Francuskoj, u značenju znanosti o idejama, a skovao ga je Antoine Destutt de Tracy, koji je ideologiju nastojao uspostaviti kao svojevrsnu nadznanost što se bavi analizom svih ljudskih ideja i nadređena je drugim znanostima (Kennedy, 1978, 45-50). Skupina francuskih filozofa okupljena oko Nacionalnog instituta, koji je on osnovao i vodio, nazvala je sebe ideolozima a svoju filozofiju ideologijom. Njihova je filozofija (ideologija), kao kombinacija individualne slobode i državnog planiranja, postala dio službenog učenja Francuske u doba Direktorija (1795-1799). Destutt de Tracy u svojem je četverosveščanom djelu *Elementi ideologije* (1801-1814) nastojao dalje razviti tu novu znanost kojoj je postavio cilj: analizom čovjekovih duhovnih aktivnosti, njihovih sadržaja i predodžbi utvrditi praktična pravila primjenjiva u odgoju, pravu i politici. Znanost o idejama ili ideologija trebala je biti znanost sa zadaćom služenja ljudima, oslobađanja njihova duha od predrasuda i pripremanja za prihvaćanje nadmoći razuma. Destutt de Tracy i ideolozi zasnovali su sustav nacionalnog obrazovanja koji je trebao

u svom je prvom značenju sadržavao četiri elementa: prvo, relativno cjelovitu teoriju koja objašnjava ljudski svijet i iskustvo; drugo, program društvene i političke organizacije; treće, upućenost na javno djelovanje radi pridobivanja potpore za taj program i njegovo ostvarenje te, četvrto, ideju o posebnoj ulozi intelektualaca.

Tom se prvom značenju pojma ubrzo priključilo drugo kad je Napoleon Bonaparte predstavnike te filozofije, koji su se kritički odnosili prema njegovim cezarističkim ambicijama i osvajačkim pothvatima, u ironičnome, negativnom smislu nazvao ideolozima – onima čija filozofija nema veze s političkom stvarnošću, teoretičarima i metafizičarima koji su udaljeni od života. Napoleonova kritika nije ostala na ironiji i poruzi – u prosincu 1812. on je ideologe okrivio za francuske vojne neuspjehe. Pojam tako dobiva moderno negativno značenje koje u različitim oblicima zadržava do danas. Što se uistinu zbililo? Bit je Napoleonova pothvata u tome što se mišljenje protivnika nastoji podcijeniti i ironizirati sa stajališta političke moći. Protivnikovo je mišljenje ne-realno u odnosu prema praksi, praksi političara, te tako riječ *ideologija* sankcionira specifični političarov doživljaj stvarnosti i propagira njegov praktični iracionalizam u kojemu ima malo prostora za mišljenje kao oruđe shvaćanja stvarnosti. Nazivajući ideolozima zastupnike novih ideja u kojima je vidio »opasne misli i akcije«, Napoleon je prvi u modernoj povijesti s idejama spojio element opasnosti. Time je prvi vezao pojam ideologije za ocjenu vrijednosti, odnosno za iznošenje »opasnih« načela i teorija (Mannheim, 1978, 72-75).

Tijekom 19. stoljeća posve se afirmirao negativni, kritički i polemički pojam ideologije. Tome je pridonio najveći kritički mislilac toga stoljeća Karl Marx. Naime u Marxa nalazimo dva pojma ideologije. Prvo, on se ideologijom koristi u širokom značenju kao sinonimom za duhovnu proizvodnju. Ideologija je nadgradnja koja obuhvaća sva područja duhovne djelatnosti – moral, religiju, znanost i dr. U drugome, u Marxa mnogo češće upotrebljavanom značenju ideologija je izvrnutá, lažna i pogrešna svijest i spoznaja, što proizlazi iz njezine posebne klasne uvjetovanosti i određenosti. U njoj se zbiljski odnosi izokreću naglavce, kao u *cameri obscuri*, ona izražava interes onoga koji spoznaje za sliku o sebi i društvu u kojemu živi. Za Marxa ideologija prikazuje neki posebni interes kao opći, ono što je povijesno i prolazno proglašava prirodnim i stoga nepromjenjivim, pa je ona zato u biti točna ali ne i istinita spoznaja o postojecem. Izvor svega je podjela na duhovni i materijalni rad. »Od tog trenutka naovamo svijest zbilja može sebi umišljati da je nešto drugo nego svijest postojeće prakse, da zbilja prikazuje nešto, a da ne prikazuje nešto zbiljsko – od toga trenutka svijest je u stanju da se emancipira od svijeta i da prijeđe na obrazovanje 'čiste' teorije, teologije, filozofije, morala itd.« Time se stvara iluzija da svijetom vladaju ideje, načela, duh. Za Marxa ideje nemaju povijest, nemaju vlastitog razvoja izvan materijalnih odnosa. Vladajuće ideje nekog doba uvijek su ideje vladajuće klase, a one su samo izraz vladajućih materijalnih odnosa. Ideolozi vladajuće klase stvaraju iluzije te klase o samoj sebi te podupiru privid da su njezine misli izraz općih interesa. Svaka nova klasa koja dolazi na mjesto one što je dotad vladala mora svoj interes prikazati kao zajednički interes svih članova društva. Za razliku od svih ostalih klasa u povijesti, revolucionarni proletarijat ne zamjenjuje jednu klasnu vladavinu drugom, on ukida osnovu

gova spoznaja nije lažna i iskrivljena. Njegovom konačnom pobjedom vraća se izgubljeni identitet mišljenja i djelovanja, uspostavlja se jedinstvo teorije i prakse, čime nestaje ideologija kao oblik otudene svijesti (Marx, 1979, 470-471, 479-482, 494-496). Marxovo shvaćanje ideologije kao lažne svijesti zavladao je marksizmom, čime je on preuzeo obje bitne slabosti toga shvaćanja: materijalistički redukcionizam, prema kojem je svijest samo odraz materijalnoga životnog procesa, te epistemološki ekskluzivizam, u kojem denunciranje nekoga stajališta kao lažnoga pretpostavlja povlašteni pristup istini, znanstveno stajalište koje je jedino istinito. Iako je Lenjin pojmu ideologije dao objektivniji status i neutralnije značenje, određujući ideologiju kao sustav ideja ili teorija kojima se koriste protagonisti klasne borbe, on i njegovi sljedbenici zadržali su razlikovanje ideologija prema njihovoj istinitosti, dokazujući da nasuprot buržoaskoj ideologiji kao lažnoj i iskrivljenoj svijesti, socijalistička ideologija izražava znanstvenu, dakle istinitu spoznaju stvarnosti. Antonio Gramsci napravio je znatan odklon od shvaćanja ideologije kao lažne svijesti. U *Zatvorskim bilježnicama* Gramsci razmatra pojam ideologije unutar svoje teorije hegemonije kao kulturnog vodstva i ideje o komunističkoj partiji kao »kolektivnom intelektualcu«. Za njega je ideologija ponajprije svijest, koja, primjereno svojoj klasnoj ulozi, može sadržavati i stanovite samoobmane i mistifikacije, ali ona nije bitno iluzija i manipulacija nego »objektivna i djelatna zbilja«. U svom »najvišem značenju« ideologija je pogled na svijet koji se »implicitno izražava u umjetnosti, u pravu, u privrednoj djelatnosti, u svim individualnim i kolektivnim manifestacijama života«, ali ona može postati, što vrijedi i za filozofiju prakse (marksizam), ideologijom »u lošem smislu, to jest dogmatski sustav apsolutnih i vječnih istina« (Gramsci, 1959, 19-23, 28-35, 38-39, 57, 90-92, 230-232). Pritom Gramsci jasno razlikuje »historijski organske ideologije, to jest one, koje su nekoj strukturi nužne« od »ideologija samovoljnih, racionalističkih 'spiralala'« (Gramsci, 1958, 70). Ideologija je oblik i proizvod društvenog djelovanja ljudi, povijesni i društveni fenomen, ona stvara prostor u kojemu se ljudi kreću, stječu svijest o svome položaju i bore se za svoje ciljeve. Gramsci je shvatio ideologiju kao složen fenomen i smjestio je u područje ljudskoga kolektivnog djelovanja i komunikacije. No njegova je inovacija ostala zarobljena tradicionalnim Marxovim shvaćanjem, te je pojam ideologije sve do 1960-ih bio »slijepa točka« marksizma (Balibar, 1983, 90). Tek je Louis Althusser, a potom i drugi marksisti, razvio neke elemente gramscizma u svojoj teoriji »ideoloških aparata države« te u svom shvaćanju ideologije kao sustava ideja koji se ne može svesti ni na ekonomiju ni na politiku (Althusser, 1990, 1141-1144). Za Althussera je ideologija sustav reprezentacije ideja (pojмова, mitova), koji ima vlastitu logiku i strogost te povijesnu trajnost i ulogu unutar društva. Ideologija je »organski dio svake socijalne cjeline«, u svakom društvu postoji temeljna ekonomska djelatnost, politička organizacija i »ideološke forme« (religija, moral, filozofija itd.). Ideologija je bitan element i »atmosfera nužna za povijesno disanje i život« društva. Iako je povezana sa znanošću, od nje se razlikuje po tome što je u njoj praktično-socijalna funkcija važnija od teorijske (spoznajne) funkcije (Althusser, 1969, 231-32).

Karl Mannheim prihvatio je neke rezultate marksističkog poimanja ideologije, ali ih je stavio u drukčiji teorijski kontekst. On ne shvaća ideologiju kao iskrivljenu i lažnu svijest, već kao način, strukturu i sadržaj mišljenja koje je

društveno-povijesna geneza. Mannheim razlikuje partikularni i totalni pojam ideologije. U prvom slučaju istražuje se mišljenje protivnika kao ideološko u značenju lažnoga i pogrešnoga, a vlastitom se mišljenju priznaje mogućnost neideološkoga, istinitog mišljenja. Mannheim pokazuje da se takvim shvaćanjem koristio Marx, koji je razotkrivao »pogrešno mišljenje« klasnog protivnika, ali nije relativizirao vlastito mišljenje kao društveno uvjetovano. U drugom se slučaju pokazuje da su sustavi ideja svih društvenih grupa društveno vezani i uvjetovani, što omogućuje ispitivanje funkcionalnog odnosa ideja i društvenih uvjeta. Taj drugi pojam je vrijednosno neutralan pojam ideologije i on omogućuje da se zasnuje neutralna znanstvena metoda proučavanja ideologije. Ideologija je izjednačena s društveno uvjetovanim mišljenjem, a društveno uvjetovanom se smatra misao koja je nerazdvojno povezana s osnovnim kolektivnim životnim iskustvom, htijenjem i djelovanjem pojedinih društvenih grupa. Kad raščlanjuje sadržaj društveno uvjetovanog mišljenja, Mannheim u njega ubraja povijesno mišljenje, odnosno shvaćanje povijesti, političke znanosti, cjelokupne društvene znanosti i svakodnevno mišljenje. S toga stajališta Mannheim analizira suvremenu povijest za koju je odlučujući činitelj slamanje monopola svećeničke kaste i uspon slobodne inteligencije. Ideje prosvjetiteljstva razorile su savez Crkve i dinastičke države. Time je razoren jedinstveni poredak s čvrstim normama i vrijednostima. Ishod je bio nastanak društva u kojemu sukobljene grupe izlažu suprotstavljene skupove ideja. U tom je kontekstu pojam ideologije opći naziv za ideje što ih zastupaju vladajuće grupe, a utopija je opći naziv za ideje koje zastupaju oponirajuće grupe koje uočavaju jedino činitelje koji pridonose rušenju društva u kojem žive, te je time utopija zapravo ideologija pobunjenih grupa. Tu, međutim, nastaju Mannheimove teškoće. Polazeći od shvaćanja ideologije kao društveno uvjetovanog mišljenja, što je zahtijevalo da i vlastitu teoriju ideologije podvrgne takvom tipu analize, on se zapleo u mrežu ideološkog mišljenja te nije uspio posve napustiti tradicionalni (partikularni) pojam ideologije kao lažne svijesti. To se pokazuje u njegovoj teoriji o »slobodnolebdećoj inteligenciji«. Prema Mannheimu, moć ideologije ne temelji se toliko na moći društvenih grupa (klasa) koliko na moći obrazovanja, zbog čega u političkom procesu dominiraju intelektualci. No zbog neodređenosti svoga društvenog položaja, nepostojanja dovoljno čvrstih interesnih veza i jedinstvenoga kolektivnog cilja, intelektualni sloj nije sposoban razviti posebno ideološko stajalište. Međutim, u svojoj teoriji o slobodnolebdećoj inteligenciji Mannheim tvrdi da taj sloj, koji nije jasno ukorijenjen ni svrstan i relativno je besklasan, koji dijeli vezanost za obrazovanje i distanciju prema isključivim grupnim interesima, a potječe iz različitih društvenih grupa te je sposoban uzimati u obzir svjetonazore posebnih grupa, upravo zato može biti nosilac sinteze političkog mišljenja i usmjeriti sukobljene grupe prema racionalnoj orijentaciji. (Mannheim, 1978, 58-60, 151-157, 191-202; Milić, 1978, XXIII-XXVIII).

Slijedeći Mannheimov totalni pojam ideologije, suvremena ga je anglo-američka socijalna teorija nastojala vrijednosno posve neutralizirati, tako da izbjegne paradoks u kojemu se našao (Geertz, 1964; Boudon, 1989). Ideologija se općenito shvaća kao svaki javno izražen sustav znanja, skup vjerovanja i svako organizirano predstavljanje mišljenja, stajališta i vrijednosti prema političko-socijalnim fenomenima. Pritom se razlikuju dva šira tipa shvaćanja. Prema prvome, ideologija je skup mišljenja što ga zastupa pojedinac u odnosu

prema svijetu, neka vrsta pojedinačne koncepcije svijeta u kojoj su neka uvjerenja, stavovi i vrijednosti neodvojivo povezani zajedno. Ideologija je tako po najprije određeni sustav vjerovanja koji se formira socijalizacijom pojedinca, njegovim životnim položajem, poslom, mogućnošću dobivanja političkih informacija te, napose, obrazovanjem. Na temelju takvog sustava vjerovanja pojedinac prihvaća ili odbacuje određene političke ideje koje (ni)su u suglasju s njim. Takav pojam ideologije omogućuje istraživanje političkih uvjerenja i vrijednosti građana. Tako je Robert Lane sustavno proučavao političke ideje petnaestero ljudi u Westportu, u američkoj državi Connecticut (Lane, 1962). Rezultat istraživanja pokazao je difuznost i neodređenost »ideoloških uvjerenja« u SAD-u. Većina ljudi ima politička uvjerenja i vrijednosti koje nisu čvrsto povezane s njihovim socijalnim položajem (ne vide sebe kao deprivirane iako se mogu opisati kao pripadnici radničke klase), nego su rezultat njihova prihvaćanja određenih vrijednosti sustava (individualizam, jednake šanse) koji uvjetuje da oni svoj uspjeh ili neuspjeh objašnjavaju kao osobnu zaslugu ili krivnju, a ne kao posljedicu socijalnih i ekonomskih činitelja. Tome pridonose i političke stranke jer podupiru personalizirano shvaćanje politike. Sve se objašnjava individualistički, te nije moguće razviti bilo kakvu kolektivnu zamisao koja se ne bi temeljila na individualnoj osnovi. Lane je tako došao do zaključka da, uz rastuće blagostanje, difuzna priroda američke političke ideologije podupire očuvanje američke demokracije. Prema takvom shvaćanju, u ideologiji nema mnogo sustavnoga, pa se taj pojam može upotrebljavati samo kao deskriptivni opis vrijednosti i uvjerenja koje slijede pojedinci, a koje ne određuju njihovo djelovanje u nekom kolektivnom smislu.

Drugo shvaćanje povezuje ideologiju s političkim djelovanjem te je određuje kao sustav ideja i vrijednosti usmjeren proizvođenju motivirajućih učinaka. Taj je pristup začeo člankom Clifforda Geertza *Ideologija kao kulturni sustav* (Geertz, 1964, 47-76) u kojemu se ideologija ne određuje kao suprotnost znanosti nego se obje smatraju kulturnim sustavima. Razlika između njih proizlazi iz simboličke strategije »opkoljavanja situacija« koju predstavljaju svaka od njih. Dok znanost izražava stav nezainteresiranosti i analitičnosti, te teži povećanju intelektualne jasnoće, ideologija izražava stav posvećenosti situaciji te teži motiviranju djelovanja. Znanost je dijagnostička, kritička dimenzija kulture, a ideologija je njezina braniteljska, apologetska dimenzija, ona se odnosi na onaj dio kulture koji se aktivno bavi uspostavljanjem obranom obrazaca vjerovanja i vrijednosti. Funkcija ideologije je omogućivanje autonomne politike pružanjem »autoritativnih pojmova« koji je čine smislenu i »uvjerljivu sliku« pomoću kojih se ona može »opipljivo shvatiti«. Politička ideologija omogućuje društvenom akteru nalaženje pravog smjera u složenom okolišu društvenog života. Usto, stvarajući ideologije, ljudi mogu sebe učiniti »boljim ili lošijim političkim životinjama«. Političke ideologije omogućuju razlučivanje posljedica djelovanja i izbor prihvatljivih rješenja, opravdavaju postojeće stanje ili pružaju razloge i ciljeve za njegovu promjenu. U tom smislu Martin Seliger definira ideologiju kao »skup ideja pomoću kojih ljudi iznose, objašnjavaju i opravdavaju ciljeve i sredstva društvenog djelovanja bez obzira smjera li takvo djelovanje očuvanju, popravljanju, uništenju ili rekonstrukciji danoga društvenog poretka« (Seliger, 1976, 14).

1 IDEOLOGIJA I POLITIČKA MOĆ

Pojam ideologije usko je vezan s politikom i političkom moći. U predgovoru svoje studije o konzervativizmu Robert Nisbet taj je odnos ovako definirao: »Ukratko, ideologija je svaki razložno povezan skup moralnih, ekonomskih, društvenih i kulturnih ideja koji je čvrsto i prepoznatljivo integriran u politiku i političku moć. Još konkretnije, posrijedi je osnova moći koja treba omogućiti pobjedu tog skupa ideja« (Nisbet, 2003, 21). Prema Nisbetu, odnos ideologije i praktične politike krajnje je složen. Nema političara koji djeluju samo prema zahtjevima neke ideologije. Robespierreu se pripisuju riječi: »Radije izgubite kolonije nego načela.« Nijedan pravi političar ne bi izrekao takvu misao. Političarima je bliža misao lorda Beaverbrooka o Lloyddu Georgeu: »Njemu nije važno u kom smjeru jaše, sve dok čvrsto drži uzde« (Nisbet, 2003, 22-23). Mnogi političari, ali i neki politički mislioci, shvaćaju ideologiju kao legitimacijsko sredstvo osvajanja ili očuvanja političke moći. Shvaćajući politiku kao tehniku moći, oni političke ideje svode na puku propagandu, na oblik riječi i slogana smišljenih za pridobivanje glasova i privlačenje javne potpore. U takvom poimanju ideologija služi za uljepšavanje izloga koji treba prikriti dublju stvarnost političkog života, stvarnost političke moći. To je shvaćanje ograničeno, ne samo zato što se političar mora kao Ante spustiti na ideološko tlo, nego i zato što ono izražava nerazumijevanje prirode političke moći u modernom dobu.

Prema standardnoj sociološkoj definiciji Maxa Webera, moć je stupanj vjerojatnosti da će u nekom društvenom odnosu pojedinci uspjeti i ako naiđu na otpor nametnuti svoju volju drugima. Ta se volja može nametnuti silom, novcem i uvjerenjem. Najstarije i najmoćnije sredstvo je sila. Ali sila je skupo i ne posve efikasno sredstvo. Kratkoročno je možda najdjelotvornija, ali dugoročno tjera nositelje moći na sve intenzivniju primjenu moći i na njezino proširenje na sve više podčinjenih. Silom se ne može trajno i uspješno vladati, jer čim ona popusti ili prestane, čovjek djeluje prema vlastitim interesima i izboru. Otac moderne politologije Niccolò Machiavelli od vladara je očekivao da bude istodobno lav i lisica, da se koristi snagom i lukavstvom. Civilizacijski napredak znači prelazak sa sile na druga sredstva moći – potkupljivanje novcem, položajima i povlasticama, te uvjerenjem idejama i mišljenjima, namećanje svojih stavova i vrijednosti. Uvjeravanje je najdjelotvorniji i najjeftiniji postupak i njegovo značenje raste s povećanjem kompleksnosti društva. Njime se kod građana postiže visok stupanj habituiziranja, pretvaranje mišljenja

1990, 272). Politička ideologija time istodobno postaje sredstvo i oblik moći. I Mannheim i Gramsci uočili su taj bitni *novum* modernoga doba pokazujući da se dominacija postiže na ideološkom području, bilo da je shvatimo kao vladanje obrazovanjem (Mannheim) ili kao kulturnu hegemoniju (Gramsci).

Michael Mann u knjizi *The Sources of Social Power* (Mann, 1986; 1993) pokazuje da je ideološka moć jedan od četiri oblika socijalne moći, uz ekonomsku, vojnu i političku moć (IEMP model). Ideološka moć izvire iz osnovne strukture i potreba ljudskih bića. Ta moć, prema Mannu, proizlazi iz triju izvora: čovjekove potrebe da nađe konačno značenje u životu, da usvaja norme i vrijednosti te da sudjeluje u estetskim i ritualnim praksama. Prvo, mi ne možemo razumjeti svijet na osnovi izravne osjetilne percepcije, a time ni djelovati na temelju nje. Potrebni su nam pojmovi i kategorije značenja koje određuju osjetilne percepcije. Društveni život zahtijeva socijalnu organizaciju temeljnog znanja i značenja. Onaj tko monopolizira pravo na značenje može imati znatnu moć. Drugo, norme kao uzajamni sporazumi ljudi o tome kako oni trebaju djelovati moralno u odnosima jedni prema drugima nužne su za održanje društvene suradnje. Ideološki pokret koji povećava uzajamno povjerenje i kolektivnu samosvijest grupe može povećati svoju kolektivnu moć i steći više sljedbenika. Monopoliziranje normi tako je put prema moći. Treći su izvor ideološke moći estetičke i ritualne prakse. One se ne mogu svesti na racionalnu spoznaju. S nekom pjesmom, plesom ili ritualom ne može se raspravljati. Onaj tko ih monopolizira može steći znatnu moć (Mann, 1986, 22-23).

Mannovo razmatranje izvora ideološke moći omogućuje bolje razumijevanje objektivnog statusa ideologije, njezine ukorijenjenosti u individualnom i socijalnom životu. Političke ideologije nisu tek pasivni izrazi društvenih i klasnih interesa, one imaju određenu autonomiju te sposobnost da motiviraju i vode političko djelovanje i tako utječu na društveni život. Omogućuju da socijalne činjenice dobiju političko značenje, daju smisao elementarnim društvenim procesima i osvijetljavaju događaje, a svakodnevne empirijske pojavnosti uzdižu na razinu povijesti. Povezane su sa socijalnim i povijesnim prilikama u kojima se razvijaju i političkim interesima kojima služe. Čine dio iskustva vremena u kojemu su oblikovane, iz kojega dobivaju vrijednost i smisao i za koje predstavljaju istinu. Zato se funkcije ideologije u modernom dobu ne mogu nadomjestiti drugim ljudskim tvorbama. Te se funkcije mogu svesti na šest osnovnih: prvo, politička ideologija pridonosi razvijanju osobnog osjećaja identiteta i time ljudskom razvoju, drugo, ideologija osigurava perspektivu i orijentaciju, treće, ona motivira na djelovanje, četvrto, politička ideologija olakšava proces odlučivanja, peto, ideologija pomaže u oblikovanju političkog sustava, te, šesto, ona omogućuje političko jedinstvo neke skupine ili cijele zajednice.

Prvo, politička ideologija pridonosi ispunjenju osobne potrebe za identitetom i razvojem ljudskih bića (Hoover i dr., 2001, 203-205). Ideologija odgovara na ljudsku potrebu za značenjem i osjećajem svrhe u životu, pomaže težnji ljudskog bića za poštovanjem njegove kompetencije kao sposobnosti da obavlja zadatke osobnog razvoja i ekonomske uspješnosti na kvalitativno ugodan način te njegovu osjećaju zajedništva s drugima u kojemu se dijelovi života stapaju u smislenu cjelinu zadovoljavajućeg značenja i svrhe (Erikson, 1968, 25). Identitet se oblikuje u složenim vezama između osobe i društva koje

kojoj osoba pripada. Kad su ti elementi postavljeni na pravo mjesto, osoba postiže osjećaj identiteta. Ideologije imaju znatnu ulogu u ublažavanju i smanjivanju dvosmislenosti i složenosti društvenog života, te time pridonose oblikovanju identiteta. Usto, ideologija može podupirati razvoj društva u smjeru pravednijeg okruženja koje jača proces oblikovanja identiteta. Ideologija time podupire težnju ljudi prema razvijanju elementa identiteta u potpuni osobni sklad, stvarajući temelj identiteta za što veći broj ljudi u svijetu različitih identiteta proizašlih iz različitoga etničkog, religijskog, spolnog i drugog podrijetla. Ali ideologije mogu razvijati negativne identitetske strategije kao što su diskriminacija, netolerancija i uklanjanje drukčijega. Kad su težnje ljudi za kompetencijom i zajedništvom s drugima onemogućene ili skrenute okruženjem odnosno silama koje eksploatiraju, tlače i kvare, ljudi razvijaju pseudoidentitete zasnovane na rasizmu; seksizmu i drugim patologijama osobnog i društvenog razaranja. Odgovarajući na takvo stanje negativnim identitetskim strategijama, ideologije djeluju razorno na mogućnost postizanja potpunog osobnog identiteta. Istraživanja su, naime, pokazala da potpuni osjećaj identiteta razumijeva izrazitu toleranciju za razlike i nesklonost političkom autoritarizmu (Hoover, Marcia, Parris, 1997, 35-37).

Drugo, političke ideologije pribavljaju perspektivu pomoću koje se svijet može razumjeti i protumačiti (Heywood, 1992, 4). Posredovanjem njih svijet može postati prozirnim i jasnim, može se saznati što se uistinu zbiva, zašto se zbiva, i kako se u tom zbivanju ponašati, u kojem smjeru djelovati. Ideologije trebaju omogućiti orijentacije, dakle nešto čega se možemo držati, što nije proizvoljno, što ima trajniji karakter i nije predmet nestalnog interesa i promjenjivih okolnosti. Ljudi ne razumiju svijet onakvim kakav on jest u nekom strogo znanstvenom smislu, nego onakvim kakav očekuju da jest, drugim riječima, gledaju ga kroz veo ukorijenjenih vjerovanja, mnijenja i postavki. Svjesno ili nesvjesno, svatko je vezan za skup političkih uvjerenja i vrijednosti koje određuju njegovo ponašanje i utječu na njegove postupke. Sami se političari u težnji za vlašću svakako vode pragmatičnim razlozima pa prihvaćaju ideje i politike koje objektivno (npr. prema ispitivanjima javnosti) imaju izgleda kod birača. No političari nisu tek tehničari moći, i rijetko teže vlasti zbog nje same. I oni posjeduju ideje o tome što učiniti kad zauzmu vlast. Politika nije samo borba za moć nego pokušaj da se svijet oblikuje prema određenoj zamisli, da mu se nametne vlastita namjera. Povijesni proces zato nije tek besmisleno ponavljanje borbe između pojedinaca ili grupa koje su »in« i onih koji su »out«. Politika jest borba za moć, ali je ona istodobno i borba ideja. Ideje su moćni pokretači djelovanja jer nude orijentaciju, vode čovjeka i daju smisao njegovim postupcima.¹ Ta se funkcija ideologije osobito očituje u prijelomnim, nesigurnim i poremećenim stanjima, u kojima ideologije mogu pružiti uvjerljivo objašnjenje, dati smisao inače neshvatljivim, zbrkanim i kaotičnim događajima. Nije stoga slučajno da su i totalitarne ideologije (komunizam i fašizam) privukle vrhunske intelektualce. Takve ljude nisu mogli privući tek politički uspjesi komunista i fašista, njihova tehnika osvajanja vlasti. Uostalom, ni Lenjin ni Hitler nisu morali osvojiti vlast. Lako je, tvrdi

1 Milovan Đilas je suočivši se početkom 1954. s partijskom kampanjom protiv sebe jednom svome prijatelju izjavio: »Neću ništa uraditi protiv Partije. Ja ću se njoj pokoriti. Ali se neću i ne mogu odreći svojih ideja. Što će mi život bez ideja?«

François Furet u knjizi *Prošlost jedne iluzije*, zamisliti drukčiji scenarij 1917. ili 1933. Lenjina su mogli zadržati u Švicarskoj, a maršal Hindenburg nije morao pozvati Hitlera u Kancelariju Reicha. To bi sigurno izmijenilo tok povijesti. Ali zračenje njihovih ideja postojalo bi i bez njihova uspjeha, neovisno o posebnim uvjetima koji su ih doveli na vlast (Furet, 1997, 27). Te su ideje mnogima nudile smisao i orijentaciju, te pružale sigurnost u ishod djelovanja. Identitetska i orijentacijska funkcija ideologije toliko su važne da se zbog njih ideologija doima kao »uvjet postojanja pojedinca« (Althusser, 1990, 1144).

Treće, političke ideologije motiviraju djelovanje, koje može biti usmjereno na uspostavljanje ili održavanje određenih vrijednosti i vjerovanja, stvaranje socijalnog pritiska radi postizanja željene društvene promjene ili na osnaživanje otpora prema njoj. Ideologije mogu potaknuti ljude da se strasno zauzmu za obranu (ili oživljavanje) tradicionalnih pravila i načina života ili da jednako tako emocionalno angažirano sudjeluju u njihovu razaranju i zamjenjivanju drugim pravilima i načinima. Istraživači ideologija uočili su iznimnu emocionalnu snagu nekih ideologija (npr. nacionalizma), njihovu sposobnost da među svojim pristašama proizvedu jake kolektivne emocije koje ih navode da djeluju tako da čak krše izričite socijalne zabrane. Međutim, svaka ideologija nastoji djelovati na afektivnu sferu kako bi ljude motivirala na djelovanje. Zato je njezin stil kitnjast, živ i sugestivan, koristi se simbolima i metaforama, ideologija govori u snažnim i emocionalno nabijenim slikama koje teže pobuđivanju kolektivnih osjećaja i volje za djelovanjem. U negativnim određenjima ideologije ta se funkcija izdvaja kao najvažnija, pa se čak ideologija svodi na nju. Naime, u njoj se razlika između ideologije i znanosti najjasnije pokazuje jer je spoznajna funkcija ideologije podređena njezinoj »praktično-socijalnoj funkciji« (Althusser, 1969, 231).

Četvrto, političke ideologije olakšavaju proces odlučivanja sužavajući opseg alternativa i nudeći izvjesnost političkim akterima. Svaka ideologija kao skup povezanih, više ili manje koherentnih ideja spaja svijet političkog mišljenja sa svijetom političkog djelovanja. Politička sfera bitno je određena političkim odlučivanjem, a političko je odlučivanje izbor između raznih opcija. Ideologije su važan oblik sužavanja opsega potencijalnih opcija i pomažu ljudima da se odluče rješavajući nered i dvosmislenost političkih pitanja (Hoover i dr., 2001, 4). One služe kao premošćujući mehanizam između prijepornosti i određenosti, pretvarajući neizbježnu raznolikost opcija u neporecivu izvjesnost koja je neodvojiva crta neke političke odluke i koja je temelj za kovanje nečijega političkog identiteta (Freedén, 1996, 76-77). Za razliku od političke teorije koja, noseći se s kompleksnošću političkog života, nastoji izložiti složene odnose što su često skriveni u ideologijama, politička ideologija pojednostavnjuje složenosti pojmova i odnosa te ublažava njihove napetosti i konfliktnosti tako što daje određeno značenje pojmovima (sloboda, jednakost, pravda, autoritet), a jasno tumačenje situacijama i odnosima.

Peto, političke se ideologije uspostavljaju kao formativna snaga političkih poredaka. One sadržavaju ideje i vrijednosti na kojima se poretki mogu zasnovati i na kojima se oni zasnivaju i oblikuju, te na temelju kojih mogu biti prihvaćeni i opravdani. Liberalnodemokratski politički sustavi utemeljeni su na skupu liberalnih vrijednosti i načela: individualnoj slobodi, ograničenoj

je: društvenoj jednakosti, klasnoj borbi, diktaturi proletarijata, vodećoj ulozi partije. Formativna funkcija ideologije obuhvaća i njezinu ulogu legitimiranja poretka, sposobnost opravdavanja političkih institucija i priskrbljivanja pristanka građana na njih, tj. osiguravanja što veće prihvaćenosti slike njegove racionalnosti (Kalanj, 2000, 149-150).

Šesto, političke ideologije djeluju kao oblik socijalnog cementa, opskrbljujući socijalne grupe ili cijela društva skupom ujedinjujućih načela i vrijednosti (Heywood, 1992, 5). One su povezane s društvenim klasama (primjerice, liberalizam sa srednjom klasom, socijalizam s radničkom klasom itd.) jer izražavaju iskustva, interese i aspiracije tih klasa, te stoga pomažu jačanje osjećaja pripadnosti i solidarnosti. Ali ideologije mogu držati na okupu i različite grupe (klase) unutar nekog društva. Takva je ujedinjjuća funkcija liberalnodemokratskih vrijednosti u zapadnim društvima. Opskrbljujući društvo ujedinjjućom političkom kulturom, političke ideologije potiču održanje poretka i socijalnu stabilnost. Ideologije tako mogu imati kohezivnu, integrirajuću funkciju s obzirom na određenu socijalnu grupu, ali i s obzirom na cijelo društvo.

14 IDEOLOŠKI PLURALIZAM I IDEOLOGIJA KAO ZAJEDNICA

Prema Mannu, ideološka se moć ostvaruje u dva glavna oblika: *transcendentnom* i *immanentnom* (Mann, 1993, 7). Prvo, neka se ideologija može širiti preko granica ekonomske, vojne i političke organizacije moći. Ljudi pripadaju različitim državama, klasama i sl., i suočavaju se sa sličnim problemima za koje neka ideologija pruža uvjerljiva rješenja. Ideološka se moć širi transcendentno oblikujući novu, posebnu i moćnu mrežu socijalne interakcije. Drugo, ideološka moć može učvrstiti postojeću organizaciju moći, razvijajući njezin »immanentni moral«, njezin sustav značenja koji utjelovljuje osnovne vrijednosti, norme, estetičke prakse i rituale. Transcendencija stvara autonoman oblik moći, a imanencija reproducira i ojačava postojeće odnose moći.

Ta dva procesa različito utječu na društvenu organizaciju moći te na unutarideološke konfiguracije moći. S jedne strane, oni podupiru uspostavu i održavanje društvenoga i organizacijskog pluralizma, a s druge strane u svakoj ideološkoj konfiguraciji podupiru elemente čvršćeg strukturiranja i homogeniziranja. Ideologije djeluju kao činitelji pluraliziranja, a izmeđuideološki odnosi kao odnosi dijeljenja i sukobljavanja. Istodobno, pojedine se ideologije uspostavljaju kao zajednice ideja i pojmova.

Svijet ideologije svijet je suprotstavljanja, ideologije održavaju i potiču podjelu političkog univerzuma na suprotstavljene političke snage. Upravo je postojanje suparničkih ideologija, čiji su nositelji razne moćne grupe u društvu, uvjet održavanja društvenoga i političkog pluralizma i uspješna brana ideološkom ekstremizmu. Ideologije su relativno trajni, stabilni i zaokruženi skupovi političkih ideja i vrijednosti koje dijele politički univerzum. Većina klasifikacija ideologija izražava tu trajnost i dubinu podjela, jer se temelji na »velikim dihotomijama« (Bobbio, 1998, 27). Političke se ideologije tako dijele na lijeve i desne, slobodarske i autoritarne, otvorene i zatvorene, tradicionalističke i progresističke itd. No najvažnija od svih podjela jest podjela na lijeve i desne ideologije. Glavne se političke ideologije prema kriteriju jednakosti obično svrstavaju duž osi lijevo – desno u sljedećem nizu: komunizam, socijaldemokracija, liberalizam, konzervativizam, fašizam. Takvo se razlikovanje smatra nedostatnim nakon iskustva modernih totalitarnih ideologija (komunizma i fašizma), koje su najudaljenije na ideološkom spektru, ali su barem po jednom kriteriju najbliže – obje su usmjerene prema moćnoj državi kao instrumentu postizanja vrijednosti bitnih za te ideologije. Norberto Bobbio je u knjizi *Desnica i lijeva* razlikovanje desnice i lijevice, prema kriteriju jednakosti dopunio razlikovanjem umjerenih i ek-

stremnih doktrina i pokreta (desnice, odnosno lijevice) utemeljenim na kriteriju slobode. Prema tim dvama kriterijima, on sve političke doktrine (odnosno ideologije) shematski dijeli na četiri vrste: 1. krajnja lijeva, doktrine i pokreti koji su istodobno i egalitarni i autoritarni (jakobinizam), 2. lijevi centar, doktrine i pokreti koji su ujedno i egalitarni i slobodarski (liberalni socijalizam), 3. desni centar, učenja i pokreti što su u isti mah i slobodarski i neegalitarni (vjerni demokratskoj metodi, ali jednakost svode na jednakost pred zakonom – minimalni egalitarizam), 4. krajnja desnica, doktrine i pokreti koji su antiliberalni i antiegalitarni (fašizam i nacizam) (Bobbio, 1998, 112-113). Međutim, njegova analiza pokazuje da dopunski kriterij omogućuje bolje razumijevanje specifičnosti pojedinih razvrstanih ideologija, ali ne mijenja značenje temeljne opreke. »Opreka ekstremizma i umjerenjaštva temelji se na metodi, dok se opreka između lijevice i desnice ponajprije zasniva na ciljevima. Suprotstavljenost vrijednosti snažnija je od suprotstavljenosti u pogledu metode.« To se podupire argumentom da među raznim »trećim putovima« nikad nije zamišljen put između komunizma i fašizma, »i to zato što je nezamisliv«. Savez između Staljina i Hitlera, kao primjer »čudovišna praktičnog savezništva«, bio je taktičko, kratkotrajno savezništvo »koje nije imalo ideoloških konzekvenција« (Bobbio, 1998, 54-55).

Ideološke podjele nisu taktičke ni privremene nego trajne i temeljne, te stoga savezi ideološki različitih pokreta, kad su i zamislivi, nisu dugoročno održivi. Kao skupovi političkih ideja, ideologije su vezane za interese političkih grupa (stranaka, pokreta, političkih elita) koje s tim idejama istupaju, kao i za interese socijalnih grupa koje stvarno ili pretpostavno zastupaju. Da bi neki skup ideja bio prihvatljiv, mora odgovarati idealima, potrebama i interesima skupina koje ih usvajaju i koje onda služe kao njihovi društveni nositelji. I samo preko takve skupine-nositelja neka ideologija može biti društveno djelotvorna. Kako bi ostvarila dominaciju u društvu, neka ideologija mora imati odziva u onim skupinama koje imaju moć da ta uvjerenja provedu u političke stavove – bilo da ta njihova moć proizlazi iz potpore javnosti, iz mogućnosti prisile, iz nekih sposobnosti koje zaslužuju poštovanje ili se pak stječe posve drugim sredstvima (Hughey, 1982, 792-793).

Međutim, povezanost ideologije s političkim i socijalnim skupinama i njihovim interesima ne znači da se moć neke ideologije može svesti na manipulaciju, a spoznaja koju donosi na lažnu spoznaju i/ili da je ta spoznaja puka maska za materijalnu (klasnu) dominaciju. Spoznaja kojom je opskrbljen neki ideološki pokret nužno nadilazi iskustvo, ona se ne može potpuno provjeriti iskustvom, i u tome je njezina posebna moć uvjeravanja i vođenja. Ali ta spoznaja nije lažna, jer kad bi to bila, manje je vjerojatno da bi se širila. Veza ideologija za interese određenih grupa pomaže njihovoj društvenoj uvjerljivosti i djelotvornosti, a ideologije ukotvljuju u svijet socijalnih činjenica i problema. Moćne ideologije bile su takve zato što su uvjerljivo odgovarale na velike probleme nekog doba, a održale su se zato što su bile dovoljno široke i fleksibilne da su mogle obuhvatiti iskustva različitih razdoblja i pritom očuvati konzistentnost.

Povezivanje ideologije s interesima određene grupe dovodi do toga da se politička ideologija uspostavlja kao specifična zajednica koja razvija svoj poseban jezik. Ljudi koji dijele neki poseban interes obično razvijaju poseban rječnik, jezik koji je samo njihov, kojim oni komuniciraju jedni s drugima.

Stare riječi dobivaju za te ljude novo značenje, a ako starim riječima ne mogu izreći novi sadržaji, oni izumljuju nove. Interes koji dijele čini te ljude članovima iste zajednice, a članovi zajednice uvijek će imati posebne zamisli koje zahtijevaju poseban jezik. Zajednička ideološka percepcija ujedinjava ljude, ali ona im također pruža rječnik pomoću kojega mogu uspješnije očitovati razlike prema drugima. Političke ideologije, kao što je pokazao Michael Freedman, također čine zajednice u tom značenju, a svatko tko želi razumjeti neku posebnu ideologiju treba naučiti njezin jezik. Ideološki se jezik, s jedne strane, oblikuje u procesu izražavanja vanjskih zbivanja i praksi, ali, s druge strane, on posjeduje unutarnja obilježja koja određuju načine pristupanja socijalnoj zbilji.

U Freedmanovoj »morfološkoj« interpretaciji političke su ideologije konceptualne zajednice, konfiguracije političkih pojmova. One obuhvaćaju »identificirajuće grozdove« ideja i pojmova. Neke od ideja unutar tih grozdova čine »jezgru« određene ideologije, ali sve izgledaju kao da se sudaraju jedne s drugima u borbi za konceptualni prostor (Freedman, 1996, 83-91). Svaka ideologija ima zajedničke uporišne točke i usmjerenja, osnovne jezgre koje okupljaju različite ideje te im daju koherentnost, snagu i određeno značenje. Ideologije su takve konfiguracije političkih pojmova kao što su sloboda, jednakost, pravda, nacija i slično, u kojima su posebne interpretacije svakog uključenog pojma bile izabrane iz neodređenog niza značenja što ih mogu imati. Oslobođeni različitih osporivih značenja, ti pojmovi unutar ideologije dobivaju specifična, neosporiva značenja. Jezgra neke ideologije obuhvaća ideje koje svi korisnici jezika te ideologije stvarno upotrebljavaju i bez kojih je njezino semantičko polje neodrživo. Primjerice, u liberalizmu takav status ima ponajprije ideja slobode, u konzervativizmu ideja tradicije i autoriteta, a u socijalizmu ideja podruživanja i jednakosti. Svaka od tih ideja – uporišnih točaka, osnovnih jezgri, ima specifično značenje unutar identificirajućega grozda koji čini neku ideologiju. U drugim ideologijama iste ideje imaju drukčije značenje i status. Istodobno, takva se narav ideologije kao zajednice očituje u tendenciji da čak male, neprimjetne promjene u osnovnoj jezgri neke ideologije mogu stvoriti lanac semantičkog prilagođivanja. U tom smislu ideologije su uvijek obitelji.

15 IDEOLOGIJA, ZNANOST I POLITIČKA TEORIJA

Odnos ideologije i znanosti jedan je od središnjih problema u teoriji ideologije. Utjecajna tradicija kritičkog mišljenja ideologiju razumijeva kao sustav ideja suprotan znanosti prema kriteriju istinitosti njezinih spoznaja. Dok ideologija predstavlja iskrivljenje istine ili njezino stavljanje u službu određenih socijalnih i političkih snaga, a time manipulaciju, znanost razumijeva objektivnu i istinitu spoznaju, te je ona metoda napredovanja ljudskog znanja i oslobođenja ljudskog roda od iracionalnosti ideologije. Ali moderni kritički mislioci pokazali su da ni znanost nije vrijednosno neutralna, štoviše, da su moderna znanost i tehnika ideologije (Habermas, 1986). I znanost je povezana s moćnim socijalnim snagama, njezine spoznaje mogu imati određeno vrijednosno polazište i mogu služiti određenim interesima.²

Tradicija koja ideologiju motri sa stajališta znanosti, kako god se znanost odredila, te shvaća kao »lažnu znanost« – začela se u određenom kontekstu te je poduprta nekim povijesnim argumentima. Raymond Boudon ističe dva

² U tom je smislu vrlo interesantna teorija ideologije Teuna van Dijka (1998), u kojoj se ideologija shvaća kao osnova socijalne reprezentacije članova neke grupe koja im omogućuje da organiziraju mnoštvo socijalnih vjerovanja o tome što su za njih činjenice ili razlozi, dobri ili loši, ispravni ili pogrešni, i da u skladu s tim djeluju. Van Dijk odbacuje »jako« stajalište da su svi sustavi spoznaje i vjerovanja ideološki jer bi to ispraznilo koncept od svakog značenja, te se priklanja »slaboj verziji ideološkog relativizma« koja dopušta da »su neke spoznaje u funkciji ideološke pozicije ili moći grupa«. Ali kako spoznaja može biti ideološka, a da je ipak možemo nazvati spoznajom, što znači »istinitim uvjerenjem«, umjesto tek grupnim vjerovanjem ili mnijenjem? Spoznaja se obično definira kao pridobiveno ili stečeno istinito vjerovanje. Mi znamo da je P istinito ako vjerujemo i imamo dobre razloge, osvjedočenje ili dokaz da je P istinito. Pritom postoje različiti kriteriji istinitosti spoznaje, pa neki spoznajni iskazi mogu biti opravdani sa stajališta kulturno prihvaćenog kriterija istine (kao što je osobno osvjedočenje, pouzdani izvori kao što su mediji, zdrav razum ili konsenzus) ili na temelju znanstveno prihvaćenog kriterija istine. Ti se kriteriji povijesno, kulturno i socijalno mijenjaju – ono što je u jednom razdoblju, grupi ili kulturi prihvaćeno kao pouzdan dokaz istinitosti spoznaje u drugoj se može odbaciti. Spoznaja je stoga relativna, ovisno o promjenjivoj naravi kriterija spoznaje. Ali na razini svakodnevnog života ljudi imaju potrebu da kažu kako su neke stvari istinite a druge lažne, i da je na jednoj strani spoznaja a na drugoj pulko vjerovanje. Oni stoga razlikuju spoznaju od vjerovanja, objektivnost od subjektivnosti. Koliko je specifično grupna spoznaja ideološki zasnovana, pokazuje povijest ideološki zasnovanih »znanstvenih činjenica« (npr. o siromašnima, crncima, ženama) koje su očito bile u interesu nekih grupa. Može se navesti mnoštvo primjera u kojima je ono što se određuje ili predstavlja kao spoznaja zapravo pogrešno, poluisinito ili jednostrano vjerovanje koje podupiru određene grupe, a usmjereno je protiv drugih. Taj argument ne vrijedi samo za pogrešna vjerovanja već i za istinita. Mogu se navesti primjeri manjinskih ili opozicijskih grupa čije su spoznaje nedvojbeno istinite, ali se zbog svoje strukturiranosti i funkcije mogu nazvati ideološkim. Njihova spoznaja može objektivno biti istinita, ali je mogu odbacivati kao mnijenja ili laži oni koji se protive tim grupama. Otud slijedi da su neke spoznaje u društvu u funkciji ideološke pozicije ili moći grupa. Ideologije ne nadziru samo grupne stavove nego i specifična činjenična vjerovanja koja se određuju kao spoznaja unutar grupe. One tako kontroliraju specifične prosudbe o tome što je dobro ili loše.

takva argumenta kao najvažnija (Boudon, 1989, 23, 28-29): prvo, u doba kad se izraz ideologija etablirao, tj. u 19. stoljeću, privukao je pozornost jer je opisivao novu društvenu stvarnost upravo tipom analize bliskim onome što označavamo znanstvenom analizom, te je stoga pejorativna upotreba riječi ideologija upućivala na ograničenja i iskrivljenja kojima je ideologija otvorena; drugo, većina je ideologija obilježena činjenicom da je utemeljena na doktrinama koje su se pridržavale znanstvenog pristupa. Iz toga je proizašlo određenje ideologija kao doktrina utemeljenih na znanstvenim teorijama, ali na teorijama koje su pogrešne ili sporne ili nisu bile ispravno protumačene, pa im je stoga dana nezasluzena vjerodostojnost. Ako se ideologija izjednači s uvjerenjima utemeljenim na znanstvenim teorijama koje su lažne; sumnjive ili imaju veći kredibilitet negoli ga zaslužuju, onda se pojam ideologije određuje na temelju pojma znanstvenog prosuđivanja.

Mannheim nije posve izmakao toj shemi, no ipak je krenuo drukčijim putem shvaćajući ideologiju kao društveno uvjetovano mišljenje, mišljenje koje je povezano s kolektivnim iskustvom, nakanama i djelovanjem velikih društvenih grupa. Tim su putem potom krenuli i drugi. Geertz je tako napravio razliku između dvaju sustava ideja – onoga koji se izvodi iz kriterija istine i lažnosti i onoga koji se izvodi iz kriterija motiviranja i orijentiranja socijalnog aktera da nađe pravi smjer djelovanja u kompleksnome miljeu socijalnog života. Pojam ideologije označava sve one ideje obuhvaćene ovim drugim sustavom. Zato Geertz i može reći da »kroz stvaranje ideologija, shematskih zamisli o socijalnom poretku, čovjek pravi sebi boljom ili lošijom političkom životinjom«. Funkcija je »ideologije omogućiti autonomnu politiku pružanjem autoritativnih pojmova koji je čine smislenom, uvjerljivih slika pomoću kojih se ona može opipljivo shvatiti« (Geertz, 1964, 63). Ideologija se predstavlja kao racionalan sustav mišljenja koji ima šire značenje. No u tom tipu rezoniranja ostaje problem oštrog odvajanja ideologije i znanosti kao dviju strukturalno različitih tvorbi.

Ideologija je drukčiji tip ljudske tvorbe od znanosti. Dok znanost teži istini i intelektualnoj spoznaji, ideologija je ponajprije usmjerena identitetu, orijentaciji i djelovanju. Političke ideologije kao obuhvatni skupovi ideja koji objasnjavaju i ocjenjuju povijest i društvene prilike te pomažu pojedincima da razumiju svoje mjesto u društvu određuju orijentaciju i programe socijalnoga i političkog djelovanja velikih društvenih grupa i potiču kolektivnu svijest i volju da se postigne relevantna društvena i politička moć kako bi se očuvale ili ozbiljile vrijednosti na kojima treba zasnovati zajednički život. One daju konzistenciju ljudskom djelovanju i vode ga, a ujedno zadovoljavaju važnu čovjekovu potrebu za identitetom, orijentacijom i kontinuitetom u svijetu. Ideologija je način na koji socijalna grupa ili cijelo društvo postiže određenu mjeru samosvijesti uspostavljajući zajednički identitet ili skup kolektivnih ciljeva. Kao proizvod modernoga demokratskog doba, političke ideologije ispunjavaju one funkcije koje u demokratskoj politici ne može ispuniti nijedna druga tvorba.

Međutim, povezanost ideologije sa znanošću i teorijom nije slučajna i nebitna veza. Ideologije se teže predstaviti kao znanstveno utemeljene tvorbe. Usto, za običnu svijest ideologije obuhvaćaju uvjerenja o socijalnim i političkim pitanjima koja su izravno ili neizravno zasnovana na znanstvenom autoritetu. Sve se one nastoje utemeljiti na autoritetu znanosti. To pokazuje i

pojam ideologije u njezinu izvornom značenju znanosti o idejama. U znanosti se tražio temelj za socijalni poredak koji se više nije mogao zasnovati na religiji i tradiciji.

Određena teorija može biti privlačna nekoj posebnoj grupi jer potvrđuje stanovite zajedničke vrijednosti koje članovi te grupe imaju zbog svoje zajedničke socijalne pozicije. Prema znanstvenim kriterijima, teorija može biti ispravna ili pogrešna, istinita ili lažna, ali za tu grupu može biti korisna ili ne ako odgovara njezinim interesima ili zamislima o povijesti i politici. Ipak, ako je znanstveno zasnovana, ona ima neusporedivo veću mogućnost društvenog prihvaćanja i utjecaja. Usto, socijalna će grupa biti uvjerenija u ispravnost svojih stajališta, što je bitna pretpostavka očuvanja njezina identiteta i postizanja ciljeva njezina djelovanja.

U prihvaćanju neke ideje ili teorije kao sastavnice ideologije, odnosno tvorbe i širenja ideologije odlučujuću ulogu imaju intelektualci. Oni su ti koji mogu zastupati, braniti ili širiti znanstveno neutemeljene ili pogrešne ideje i teorije, koje mogu imati socijalno pogubne posljedice. Zar nisu upravo neki vrhunski intelektualci prihvatili i zastupali ideje koje su dovele do holokausta i gulaga ili ih opravdavali? Kako to objasniti? Julien Benda govorio je o izdaji intelektualaca koji odbacujući univerzalne vrijednosti pravde, istine i razuma u korist praktičnog djelovanja služe političkim strastima, prednost daju nacionalnoj, rasnoj i klasnoj isključivosti te postaju propovjednici političke mržnje i nasilja (Benda, 1997, 103-115). Milton Friedman imao je jednostavnije objašnjenje – bankari moraju biti pažljivi s pomodnim idejama jer ako se pokažu pogrešnima a bankari su ih primijenili, trpjet će opipljive konzekvencije. Suprotno tome, intelektualac koji zastupa pogrešnu ideju rijetko će snositi posljedice njezinih loših učinaka. Međutim, moguće je drukčije objašnjenje. Zbog svoje uloge stvaralaca ideja intelektualci shvaćaju sebe kao čuvare određenih vrijednosti ili tradicija mišljenja. Pojava neke teorije koja daje potporu specifičnoj vrijednosti ili tradiciji vjerojatno će naići na prihvaćanje određene grupe intelektualaca koja pristaje uz tu vrijednost ili tradiciju (Boudon, 1989, 121).

Neka teorija može postati utjecajna kad je prihvati specifična grupa intelektualaca. Ta ideja ne mora naići na prihvaćanje u znanstvenoj zajednici jer se ona širi drugim kanalima i može je prihvaćati tek određena skupina intelektualaca, onih koji su zainteresirani za specifične vrijednosti. Taj je proces važan jer pokazuje kako se slabe ili pogrešne teorije mogu širiti kao da imaju autoritet znanosti. Naime, u pristupu ideologiji često se brka znanstvena validnost i ideološka korisnost neke teorije. Nemaju sve teorije jednaku validnost iako njihov ideološki utjecaj može biti podjednako ograničen, pa se katkad dobiva dojam da su sve one jednako validne. Jednako tako, ideološki utjecaj nekih znanstvenih teorija ne znači da su te znanstvene teorije ideologizirane. Neke teorije koje se iznose u društvenim znanostima same su po sebi istodobno neznanstvene i ideološke, ali mnoge druge mogu imati ideološki utjecaj iako su autentično znanstvene. To ne znači da pitanje znanstvene validnosti nije bitno za ideologiju, nego se ono postavlja na drukčiji način.

Ideologije se ne mogu svesti na argumente koji su sa znanstvenoga stajališta pogrešni. Štoviše, učinkovite ideologije obično imaju znanstvene jez-

gre. Ideologije se često zasnivaju na znanstvenim teorijama, koje se mogu prosuđivati u postupku i prema kriterijima racionalne znanstvene kritike. One imaju tvrde jezgre koje su odlučujuće za njihovu kredibilnost. Neka će ideja vjerojatno postati prihvaćenija ako je utemeljena na izvorno znanstvenoj teoriji nego ako je zasnovana na pukim domišljanjima. U početku prihvaćanja neka ideja najprije mora biti priznata kao manje ili više istinita, a potom, stekavši jamstvo autoriteta (u moderno doba znanost je najbolja forma autoriteta), ulazi u složeni proces širenja koji ima različite sastavnice. Širenje ideologije nije mehanički proces, već ovisi o intelektualnim akterima i posrednicima koji tumače ideološke poruke specifičnim publikama. Međutim, ideologije se ne smiju brkati sa znanstvenim jezgrama oko kojih one često pletu svoje tkanje. Znanstvene jezgre ideologija izvode se iz kriterija istine, a ideologije se ponajprije izvode iz kriterija socijalne snage (Boudon, 1989, 195, 201-202).

Gramsci je tvrdio da vlast jedne klase nad drugom nije samo ekonomska vlast koja se održava pomoću državnog aparata prisile, već je to vlast koja se zasniva na kulturnoj i ideološkoj hegemoniji te klase. U svom krajnjem obliku ideologija vladajuće klase (klasnog hegemon) postaje svojevrсна opća svijest, nešto što se jednostavno ne osporava. Osporavanje ide tek s uzdizanjem nove socijalne snage, klase koja pretendira na poziciju hegemon, pa i gradi protuhegemoniju. Zato je prema Gramsciju potrebno razlikovati dvije skupine intelektualaca: *tradicionalne* i *organske*. Prvi se smatraju slobodnima od klasne uvjetovanosti, neovisnima i racionalnima, ali oni su praktično vezani za hegemonijsku kulturu i vladajuće vrijednosti. Suprotno tome, organski su intelektualci organizacijski povezani s klasnom strukturom. Takvi intelektualci mogu najviše pomoći u stvaranju protuhegemonije svojim intelektualnim djelovanjem (npr. pisanjem), ali i svojom ključnom ulogom u organizacijama (npr. u strankama) koje mogu osporiti hegemonijske strukture. Gramscijevi uvidi pokazuju složenu strukturu stvaranja i širenja ideologije, te velik raspon uloga intelektualaca u tom procesu. Kao proizvođači ideja i teorija, intelektualci imaju ključnu ulogu u stvaranju ili osporavanju te u održavanju ili rušenju ideologija. Pritom oni mogu djelovati kao »ideolozi« pojedinih socijalnih grupa, kao »javni intelektualci« koji eksplicitno zastupaju specifične ideje i vrijednosti, ali se ne smatraju obvezanima posebnim socijalnim grupama i njihovim interesima, te kao »vrijednosno neutralni« akademski intelektualci čija je djelatnost regulirana znanstvenim ili filozofskim načelima. Svaka od tih uloga ili tipova intelektualne djelatnosti može imati ideološki karakter i ostvariti određeni ideološki utjecaj. Politički mislioci i društveni znanstvenici, bez obzira na to jesu li svoju vezanost za određene socijalne interese ili vrijednosti shvaćali na izravan način (npr. Marx ili čak Mill) ili da su bili »tradicionalni« akademski mislioci (npr. Kant), čine onaj dio intelektualnog sloja koji je najvažniji u stvaranju, održanju i inoviranju pojedine ideologije.

U uvodu za poznati zbornik o suvremenim ideologijama Roger Eatwell ističe da je političke ideologije moguće proučavati s četiri stajališta ili pristupa – kao političko mišljenje, kao uvjerenja i norme, kao jezik, simbole i mitove, te kao oblik moći elite (Eatwell, 1999, 17). Prvi je pristup orijentiran na velike ideologije i njihove ključne mislioce, drugi na mnijenja kojih se drže obični

ga govora i ikonografije,³ a četvrti proučava način na koji elita nastoji održati vlast i osigurati potporu. Svaki je od tih pristupa legitiman i važan, te može označiti posebno područje istraživanja. Ovaj je rad primarno orijentiran na prvi pristup, on ideologije shvaća ponajprije kao specifične oblike političkog mišljenja. Takav pristup nastoji odgovoriti na pitanje koje su temeljne postavke i ključni mislioci neke ideologije, kakva je narav tenzija i proturječja unutar neke ideologije i koliko se mogu održati unutar strukture određene ideologije, a koliko već čine samostalnu ideologiju, kako se u različitim vremenima naglašavaju različiti aspekti neke ideologije i kako se oblikuju različite sinteze kao oblici ili tipovi neke ideologije.

Očito je da svaka ideologija nastaje u duljem vremenu i oblikuje se u svojevršnom procesu kolektivnog mišljenja, te čini neku vrstu idealnog tipa s obzirom na konkretne programe i načela različitih pokreta, stranka ili režima koji mogu nositi njezino ime ili im ga možemo pripisati. Istodobno, ideologije nose snažna obilježja mislilaca čije su ideje ili teorije imale znatan utjecaj na njihovo oblikovanje. Štoviše, često su ideologije u početku proizvod pojedinačnoga intelektualnog rada. Malokad u početku nastaju kao rezultat grupnog napora. Kako god bilo, one uvijek nose dubok pečat mislilaca koji su ih oblikovali ili iz njihova horizonta mislili. Što bi bio liberalizam bez Milla i Hayeka, konzervativizam bez Burkea, socijalizam bez Proudhona i Marxa ili fašizam bez Mussolinija? Kako razumjeti i proučavati te ideologije bez njihova mišljenja? Ideologije su ponajprije oblici političkog mišljenja proizašli iz individualnih promišljanja i u njima su dani u najsustavnijem i najkonzistentnijem obliku, ali se zbog svoje specifične strukture i usmjerenja kolektivno oblikuju i djeluju.

Ideologije su u bitnom smislu proizvodi intelektualnih elita. Samo su pojedinci s određenim interesima i umijećima, intelektualnima i komunikacijskima, sposobni za zasnivanje sveobuhvatne analize politike. Iako se svaka pojedinačna ideologija tijekom vremena modificira i reformulira uključivanjem mnogih ljudi, moguće je uvijek odrediti ključne osnivače i oblikovatelje neke ideologije. Ideje takvih pojedinaca objavljuju se i šire među drugim potencijalnim privrženicima. U nekim slučajevima (npr. u nacizmu) retorički razvoj može prethoditi pisanoj elaboraciji. U takvim se primjerima intelektualna proizvodnja ideoloških ideja spaja s procesom širenja i promicanja ideologije među masama stanovništva, čime neka ideologija postaje društvena snaga. Ideologija se time vezuje za ono što se može nazvati pokretom, koji može obuhvatiti milijune ljudi. U tom procesu preobrazbe u pokret, pri čemu je uloga vodstva kritična, političke se ideologije mijenjaju, čak doživljavaju temeljite revizije. *Revizionizam* proizlazi iz kritike izvornog skupa koncepata ili iz sudara takvog skupa sa zbiljom koja se ne može lako uskladiti s ideologijom. U usporedbi s Marxom, i Bernstein, i Lenjin, i Mao

3

³ Polazeći od moderne kritičke analize diskursa Teun van Dijk (1998) nastoji razviti širi teorijski model ideologije koji bi nadilazio područje političkoga i usmjerio se na to kako ideologija oblikuje »tekst i govor«, kako se ona stvara, stječe ili mijenja kroz razgovor i komunikaciju. Njegova se analiza usredotočuje na uzajamne odnose u trijadi kognitivnih, socijalnih i diskursnih (komunikacijskih) funkcija ili procesa. S takvih polazišta autor osobito analizira izražavanje etničkih predrasuda i rasizma u različitim tipovima diskursa (udžbenicima, novinama, parlamentarnim govorima) nastojeći pokazati odnose između strukture diskursa, socijalnih spoznaja o manjinskim etničkim skupinama i narodima

Zedong bili su *revizionisti* – *revidirali* su i prilagodili njegovu teoriju kapitalizma. Iz toga su nastali važni ideološki smjerovi ili tipovi socijalističke ideologije kojih su oni bili tvorci.

Ova se knjiga bavi suvremenim političkim idejama. Dakako, ona uzima u obzir pokrete koji su nastojali ostvariti te ideje i režime koji su na njima sazidani ili legitimirani, osobito ako je ta povezanost toliko bliska kao npr. u fašizmu. Ipak, ona je primarno usmjerena na ideologije kao sveobuhvatne skupove ideja te na one mislioce koji su pridonijeli nastanku i oblikovanju takvih intelektualnih tvorevina.

LITERATURA

- Althusser, L., *For Marx*, Allen Lane, London, 1969.
- Althusser, L., Filozofija i marksizam, *Naše teme*, 34 (br. 5), 1990.
- Balibar, E., U kojem je smislu kriza marksizma doista radikalna?, *Kulturni radnik*, 36 (br. 3), 1983.
- Bell, D., *The End of Ideology*, Free Press, Glencoe, 1960.
- Benda, J., *Izdaja intelektualaca*, Politička kultura, Zagreb, 1997.
- Bobbio, N., *Desnica i ljevica*, Feral Tribune, Split, 1998.
- Boudon, R., *The Analysis of Ideology*, Polity Press, Cambridge, 1989.
- Eatwell, R., Introduction: What are Political Ideologies?, u: R. Eatwell i A. Wright (ur.), *Contemporary Political Ideologies*, Continuum, London, 1999.
- Erikson, E., *Identity: Youth and Crisis*, W. W. Norton, New York, 1968.
- Freeden, M., *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*, Oxford University Press, Oxford, 1996.
- Freeden, M., Political Ideology at Century's End, *Journal of Political Ideology*, 5 (br. 1), 2000.
- Fukuyama, F., Kraj povijesti, *Politička misao*, 27 (br. 5), 1990.
- Furet, F., *Prošlost jedne iluzije. Ogljed o komunističkoj ideji u XX. stoljeću*, Politička kultura, Zagreb, 1997.
- Geertz, C., Ideology as a cultural system, u: D. Apter (ur.), *Ideology and Discontent*, Free Press, Glencoe, 1964.
- Gramsci, A., *Historijski materijalizam i filozofija Benedetta Crocea*, Naprijed, Zagreb, 1958.
- Gramsci, A. (Gramši), *Izabrana dela*, Kultura, Beograd, 1959.
- Habermas, J., *Tehnika i znanost kao ideologija*, Školska knjiga, Zagreb, 1986.
- Heywood, A., *Political Ideologies*, Macmillan, London, 1992.
- Hoover, K., Marcia, J., Parris, K., *The Power of Identity: Politics in a New Key*, Seven Bridges/Chatam House, New York, 1997.
- Hoover, K. i sur., *Ideology and Political Life*, 3. izd., Harcourt College Publishers, Fort Worth, 2001.
- Hughey, M. W., The New Conservatism: Political Ideology and Class Structure in America, *Social Research*, 9 (br. 3), 1982.

Kennedy, E., *A Philosopher in the Age of Revolution: Destutt de Tracy and the Origins of «Ideology»*, Americal Philosophical Society, Philadelphia, 1978.

Lane, R. E., *Political Ideology*, Free Press, Glencoe, 1962.

Lerotić, Z., Moć, u: *Leksikon temeljnih pojmova politike*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.

Mannheim, K. (Manhajm), *Ideologija i utopija*, 2. izd., Nolit, Beograd, 1978.

Mann, M., *The Sources of Social Power, Volume I: A history of power from the beginning to A.D. 1760*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.

Mann, M., *The Sources of Social Power, Volume II: The rise of classes and nation-states, 1760-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

Marx, K., Njemačka ideologija, u: K. Marx, *Filozofsko politički spisi*, Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1979.

Milić, V., Sociologija saznanja između marksizma i istorizma, u: K. Manhajm, *Ideologija i utopija*, 2. izd., Nolit, Beograd, 1978.

Nisbet, R., *Konzervativizam*, Politička kultura, Zagreb, 2003.

Plamenatz, J., *Key Concepts in Political Science: Ideology*, Macmillan, London, 1979.

Seliger, M., *Politics and Ideology*, Allen & Unwin, London, 1976.

van Dijk, T. A., *Ideology: A Multidisciplinary Approach*, SAGE Publications, London, 1998.